

HAPTONOMISCH HC CONTACT

Nr. 2 - 16^e jaargang - Juni 2005

Haptonomie 60 jaar

Symposium Met Drie Ogen

Sociale intimidatie

Voor u gelezen

HAPTONOMIE BEHANDELBANKEN

Ontwikkeld in samenwerking met de haptonoom. Compleet geleverd met speciaal matras. De uitvoeringen zijn:

Standaard uitvoering,
2-dlg verstelbaar 80 cm breed

Art.nr. 1960 € 995.00

Haptonomie 60 jaar _____	Pagina 5
<i>Redactioneel: Mia van Luttermelt</i>	
Colofon _____	Pagina 5
Symposium Met Drie Ogen _____	Pagina 7
<i>Mia van Luttermelt</i>	
Bespiegelingen rond de Haptopedagogie _____	Pagina xx
<i>Dr. Catherine Gueguen</i>	
Filosofische aantekeningen bij de haptonomie _____	Pagina xx
<i>Gert Klabbers</i>	
Bespiegelingen rond de Haptopedagogie¹ _____	Pagina xx
<i>Dr. Catherine GUEGUEN</i>	
Voor u gelezen _____	Pagina xx
- 'Behandel ieder mens als vriend'	
- 'Hechtend ouderschap'	
- 'Tijd van onbehagen'	

Voor de mens in de praktijk

FysioLogic®

Wat LogicData onder de naam FysioLogic® ontwikkelde als software voor fysiotherapeuten, die behoefte hebben aan een soepel lopende administratie, is inmiddels uitgegroeid tot een *breed softwarepakket voor de gehele medische sector...*

... omdat

- LogicData in haar 25-jarig bestaan niet heeft stilgestaan.
- LogicData het belangrijk vindt, dat (para)medici hun tijd optimaal kunnen besteden aan hun kerntaken.
- LogicData het belangrijk vindt, dat (para)medici hun tijd en goede humeur niet moeten verliezen in een omslachtige en tijdrovende administratie.
- LogicData vindt, dat het niet moet uitmaken of een praktijk uit één of meerdere behandelaars bestaat.
- LogicData vindt, dat haar software ook zonder cursus toepasbaar moet zijn.

FysioLogic® is verkrijgbaar in twee versies:

- **FysioLogic® Basic** voor de eenvoudige praktijk.
- **FysioLogic® Plus** voor de grotere praktijk. FysioLogic Plus is ook interdisciplinair toepasbaar en daarmee bij uitstek geschikt voor groepspraktijken of medische centra en in een netwerk.

Vraag gratis en vrijblijvend een persoonlijk advies aan

LOGICDATA

ADVIESBURO - AUTOMATISERING

Hof van Hoornwijk

Laan van Zuid Hoorn 51, 2289 DC Rijswijk

Tel. 070 - 415 25 83

Fax. 070 - 415 51 19

www.logicdata.nl

info@logicdata.nl

HAPTONOMIE 60 JAAR

Mia van Luttermvelt

COLOFON

Uitgave

Stichting Haptonomisch Contact
KvK Utrecht 30181509
ISSN 0929-7723
www.haptonomischcontact.nl

Voorzitter Stichting

Paulien Pinksterboer, tel. 0251-210707
voorzitter@haptonomischcontact.nl

Redactie

Wim Laumans, tel. 035 6561690
hoofdredacteur@haptonomischcontact.nl
Mia van Luttermvelt, tel. 070 3500019
eindredacteur@haptonomischcontact.nl

Redactieadres

d'Aumeriestraat 49
2586 XM Den Haag
eindredacteur@haptonomischcontact.nl

Abonnementen en advertenties

Van der Veer Media
Tel. 035 5254558
Fax 035 5254652
vanderveer.media@hetnet.nl
Mob. 06 53610773

Projectbegeleiding

Van der Veer Media,
Blaricum

Prijs

Euro 27,50 per jrg. voor 4 nrs.

Kopijsluiting

30 april 2005

Kopij

Haptonomisch Contact verschijnt vier keer per jaar. Aan haptonomie gerelateerde artikelen, meningen, praktijkervaringen, informatie en nieuws kunt u sturen naar het redactieadres; indien mogelijk graag per e-mail.

De verantwoordelijkheid voor de inhoud van dit tijdschrift berust bij de redactie. Zij behoudt zich het recht voor om in overleg met betrokkene kopij in te korten of niet te plaatsen. De auteur blijft eindverantwoordelijk voor de inhoud van zijn/haar geschrift.

Losse nummers verkrijgbaar na overmaking van € 9 op bankrekeningnr. 64.20.94.594 t.n.v. Van der Veer Media, Blaricum. (Studenten)kortingen zijn onder bepaalde voorwaarden mogelijk.

© Alle rechten voorbehouden. Overname van artikelen alleen na schriftelijke toestemming. Bij plaatsing na toestemming van de redactie dient Haptonomisch Contact te allen tijde als bron vermeld te worden.

Webdesign en onderhoud

webmaster@haptonomischcontact.nl

In de tijd waarin ik dit schrijf, worden overal bevrijdingsfeesten en optochten gehouden ter gelegenheid van de herdenking van 60 jaar bevrijding van Nederland en daarmee het einde van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Vlakbij mijn zomerverblijf worden jaarlijks de gevallen herdacht op het Amerikaanse kerkhof te Margraten, dit jaar met groot ceremonieel en ongekende beveiliging wegens de komst van president Bush van de USA, onze eigen koningin Beatrix en premier Balkenende. Dit jaar vliegen niet alleen met oorverdovend lawaai de drie snelle vliegtuigen over onze hoofden voor het traditionele Missing Man in Action ritueel, dit jaar worden wij ook heftig geconfronteerd met ratelende beveiligingshelikopters en een nog grotere en langduriger verkeerschaos dan anders, door ongekende beveiligingsmaatregelen.

Langzaam dring het besef tot mij door dat het einde van deze wereldoorlog ook het begin heeft betekend van de haptonomie en dat die dus nu ook 60 jaar oud is. In Leven – zin, inhoud en betekenis – levenskunst en levenslust (HC Special, december 2004) schetst grondlegger Frans Veldman met enkele zinnen hoe hij in 1942 als onderduiker een veilige haven vond bij de Nijmeegse huisarts Jouke Bol, met wie hij sinds 1940 bevriend was. Geboren kort na het einde van de eerste wereldoorlog, waarvan de naweën nog lang voelbaar waren, had Frans de kritieke dertiger jaren overleefd. Als jong medisch student zag hij zich vervolgens intensief geconfronteerd met de catastrofale implicaties en depersonaliserende invloeden van het oorlogsgeweld op het menselijk leven. Persoonlijk bedreigd door deze voor hem onaanvaardbare levensomstandigheden zag hij zich uiteindelijk gedwongen zich in veiligheid te stellen. Na al jaren te hebben rondgelopen met vele levensvragen betreffende doel, zin en betekenis vond hij als onderduiker en assistent van zijn vriend de huisarts tijdens de tweede wereldoorlog zijn levensopdracht in gerichte studie en onderzoek naar wat later de haptonomie zou gaan heten. De lelie bloeit op de mestvaalt, wordt soms gezegd. Ellende is

goed voor de kunst, zeg ik soms tegen mijn cliënten. Al schreiend de lamp brandend houden, zei een van mijn opleiders. Een levensopdracht, een levenstaak word je niet opgelegd, die vind je. Viktor Frankl ontwikkelde na de oorlog, als overlevende van de concentratiekampen, de Logotherapie voor al die mensen die de zin van hun leven niet meer konden vinden. Bruno Bettelheim, ook een concentratiekampoverlevende, werd een befaamd (kinder)arts/psychiater (Massificatie en Zelfbehoud, The informed Heart). De psycholoog Marshall B. Rosenberg ontwikkelde jaren later in de gewelddadige sloppen van Chicago de 'NonViolent Communication, a language of compassion', waarmee hij en zijn medewerkers de brandhaarden van de gehele wereld langs trekken. Zijn trainingen zijn nu geaccrediteerd door de Vereniging van Haptotherapeuten.

Op 12 maart j.l. werd de prestigieuze Geuzenpenning 2005 toegekend aan International Campaign for Tibet voor haar consistente geweldloze inzet voor een democratisch Tibet en voor het bevorderen van de mensenrechten van het Tibetaanse volk, dat sinds 1949 zucht onder de onderdrukking door China. Deze penning en de Stichting Geuzenverzet 1940-1945 werden opgericht ter nagedachtenis aan de verzetsgroep De Geuzen. Deze onderscheiding eert het werk, van personen en/of instellingen die handelen in de geest van verzet tegen onderdrukking. In een indrukwekkende tv-film Save Tibet schonk de Boeddhistische Omroep Stichting (BOS) aandacht aan dit geweldloos verzet, onder leiding van de Dalai Lama. Ook de geweldloos werkende groepen Palestijnen werden in deze film genoemd. In dit nummer vindt u o.a. een herdruk van mijn artikel Sociale Intimidatie uit HC 1991-4. Het begint met het dagelijks gebed van Mahâtmâ Gandhi, de grote voorvechter van het geweldloos verzet uit India, een gebed dat mij nog steeds uit het hart gegrepen is.

Mia van Luttervelt

eindredacteur@haptonomischcontact.nl

Symposium Met Drie Ogen:

Mia van Luttermvelt

Intercultureel doordenken van de kruisbestuiving tussen westerse filosofie en oosterse spiritualiteit – Afscheid van Dr.Douwe Tiemersma

Om aan te geven hoe breed het Symposium Met Drie Ogen georiënteerd was geef ik u alle organiserende instellingen: Faculteit Wijsbegeerte Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) en Studium Generale EUR in samenwerking met de Stichting Filosofie Oost-West, Uitgeverij Asoka, Organisatie Hindoe Media (OHM), Advaita Centrum en Centrum voor Spiritualiteit en Filosofie. De aanleiding was het afscheid van Dr.Douwe Tiemersma van de Faculteit Wijsbegeerte EUR op 8 april j.l. te Rotterdam.

De haptonomie en ikzelf zijn Douwe Tiemersma dank verschuldigd. Douwe publiceerde in 1990/91 een drietal artikelen in dit tijdschrift: Filosofische aantekeningen bij de haptonomie, die indertijd te weinig zijn opgemerkt. Omdat er op dit moment een groeiende belangstelling voor wetenschappelijk en filosofisch onderzoek van de haptonomie lijkt te ontstaan, publiceert HC deze artikelen opnieuw. Douwe was tevens mijn scriptiebegeleider. Hij heeft het mogelijk gemaakt dat ik in 1997 als eerste in Nederland aan de Faculteit Wijsbegeerte van de EUR kon afstuderen op grondslagenonderzoek van de haptonomie.

Op het symposium stond de benadering centraal van dr.Douwe Tiemersma. Na zijn biologie- en filosofiestudie was Douwe werkzaam als filosoof aan de Faculteit Wijsbegeerte en tevens als yoga- en meditatieleraar. Na meer dan dertig jaar beide sporen te hebben gevolgd, nam hij afscheid van zijn academische loopbaan, waar hij onderwijs gaf en onderzoek deed op het terrein van de wijsgerige antropologie en de interculturele filosofie.

Met 'drie ogen' keek hij naar het interculturele: een filosofisch, een praktisch en een spiritueel oog. Vanuit deze 'gelaagde' blik zijn op het symposium tien gerenommeerde interculturele denkers met hem in gesprek gegaan. In het najaar zal onder redactie van dr.Henk Oosterling en mr.drs.Vinod Bhagwandin bij uitgeverij Asoka een bundel verschijnen op basis van de bijdragen aan dit symposium.

Door de beoefening van interculturele filosofie verdwijnen scheidingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij dit afscheid een boek van Douwe Tiemersma werd gepresenteerd met de titel *Verdwijvende scheidingen – proeven van intercultureel filosoferen*, ISBN 90 5670 122 3. In dit boek zijn geen artikelen opgenomen die thuishoren op andere terreinen, zoals filosofie van de geneeskunde, filosofie van het lichaam, Merleau-Ponty's filosofie en de filosofie van de psychiatrie en psychotherapie. Naast een aantal artikelen bevat het een overzicht van een indrukwekkend aantal boeken en artikelen. (In HC 2003-2 schreef ik *Waarnemen is een groot raadsel*, een bespreking van Maurice Merleau-Ponty's *Fenomenologie van de waarneming*, vertaald door Rens Vlasblom en Douwe Tiemersma.)

Eén ander boekje wil ik nog noemen: *De ander en ik* van Douwe Tiemersma, Jos de Mul, Victor

Kal en Bruno Nagel, n.a.v. het tweede Advaita symposium 2001, uitg. Advaita Centrum, ISBN 90 80573973. Er staat een stukje in van Victor Kal met de intrigerende titel Hoe houd ik mij de ander van het lijf? En Tiemersma vertelt iets over Advaita: de onuitsprekelijke eenheid van mijzelf en de ander: 'De afwezigheid van tweeheid (advaita) betekent dat het hoogste zelf van de ander en mijn eigen zelf-zijn niet verschillend van elkaar zijn. Hoe is dat te rijmen met de ervaring dat ik en de ander verschillen? In de Advaita Vedânta (een van de oudste filosofische systemen uit India, ML) is de eenheid niet in alledaagse zin te vatten, omdat zij vooraf gaat en voorbij gaat aan de wereld van personen en omdat zij tevens deze wereld van tweeheid op niet-beperkende wijze in zich heeft. Ze is onuitsprekelijk. Deze non-dualiteit kan plotseling als een herkenning doorbreken bij het onderzoek naar het meest eigen zijn. Dan wordt ook duidelijk dat zij de grondslag vormt van onderling begrip, van moraliteit en van de mogelijkheid dat iemand als leraar bemiddelend kan werken voor een ander.' Dit stukje doet mij sterk denken aan sommige beschrijvingen van Frans Veldman en Laurens van der Post. Bij mijn weten kennen zij elkaars werk niet. Ik vermoed aansluitingsmogelijkheden van haptonomie naar interculturele filosofie.

Filosofie in intercultureel perspectief is nauwelijks meer in de Nederlandse faculteiten der wijsbegeerte te vinden, terwijl er voldoende redenen voor zijn om alle systematische filosofie intercultureel te maken', schrijft Tiemersma in Verdwijvende Scheidingen. Wetenschappelijk en filosofisch onderzoek van de haptonomie zal er niet gemakkelijker op worden. Hoe evidence-based kun je dit soort ervaringen maken?

ROËL uw partner in verzekeringen

Haptotherapeuten Verzekeringspakket

Financieel Adviesbureau ROËL biedt voor haptotherapeuten de mogelijkheid verzekeringen te treffen met aantrekkelijke voordelen in de vorm van:

- collectiviteitskorting -
- uitgebreide specifiek op beroep afgestemde dekking -
- persoonlijke advisering -

PRAKTIJKPAKKET

- Aansprakelijkheid beroep
- Rechtsbijstand beroep
- Extra kosten / bedrijfsschade
- Inventaris

PRIVÉ-PAKKET

- Woonhuis
- Inboedel
- Auto
- Aansprakelijkheid privé
- Rechtsbijstand privé
- Doorlopende reis

INKOMEN EN ZORGPAKKET

- Pensioen
- Arbeidsongeschiktheid
- Ziektekosten
- Ongevallen

Financieel Adviesbureau ROËL
Antwoordnummer 358
3740 VB BAARN
telefoon 035 54 890 90
Fax 035 54 890 91

MET WELKE KLACHT GAAT UW PATIËNT SLAPEN?

HOOFDPIJN / STIJVE NEK

Geopaneerde hoofdkussen worden vaak voorgedrukt door een slechte slaaphouding en kunnen ontspanning geven tot spanningshoofdpijn. Als de nek niet goed wordt ondersteund gedurende de slaap, kan dat leiden tot pijn en stijfheid.

FIBROSITIS

Deze pijn wordt vaak veroorzaakt door een slechte lighouding waardoor spanningen optreden in de rug en schouderbladen.

ARMPIJN

Pijn, stijfheid en een tintelend gevoel in de armen wordt vooral veroorzaakt door een ontspanning van de nekspieren. Deze klachten ontstaan door een slechte slaaphouding, vooral als de nek niet op de juiste manier wordt ondersteund.

KRUIJEN

Kruipen en stijfheid worden vaak meer goed gedurende de nacht, vooral als de rug door de matras in een onnatuurlijke houding wordt gedwongen.

HEUPPIJN

Pijn in de heupen kan ontstaan door een harde matras en kan leiden tot een gevoel van ongemak en zelfs tot een ontsteking van het gewricht.

ISCHIAS

Heuppijn, die optreedt achteraan het dijbeen en kan heugle van de knie tot aan de voet, kan verschillende maanden aanhouden. Een onnatuurlijke slaaphouding verstoort dit.

KNIEPIJN

Een ontspanning in en rond de kniegewrichten kan leiden tot een gevoeligheid voor druk en spanning, om die problemen op te lossen dient een matras op zelfs de kleinste plaatselijke druk te reageren.

PROBLEEMEN MET DE BLOEDSOMLOOP

Problemen met de bloedsomloop zorgen vaak voor gevoelige voeten en pijnlijke en stijve handen gedurende de nacht. De matras aan zacht genoeg moeten zijn om de contactdruk, die de bloedcirculatie onderbreekt, te verminderen.

HOOFDPIJN
STIJVE NEK

FIBROSITIS

ARMPIJN

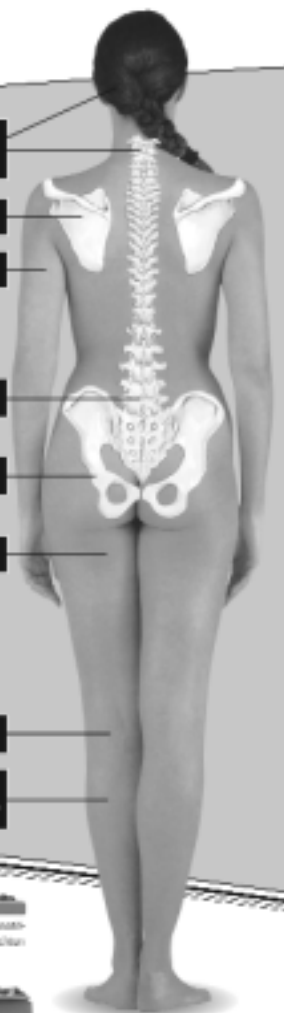
RUGPIJN

HEUPPIJN

ISCHIAS

KNIEPIJN

PROBLEEMEN MET
DE BLOEDSOMLOOP

Voor meer informatie, kijk op

www.tempur.nl of bel

gratis ☎ 00800 235 83 678

Orthopedische hoofdkussens en drukverlagende matrassen.
Wereldwijd aanbevolen door meer dan 30.000 medisch specialisten.

De TEMPUR® Matrassen en Hoofdkussens worden wereldwijd aanbevolen door meer dan 30.000 artsen, chiropractors, fysiotherapeuten en osteopaten. Zij geloven met name in de eigenschappen van het TEMPUR Materiaal om rug- en nekproblemen te verminderen en te voorkomen en in het feit dat de beste comfortmogelijkheden worden geboden voor een goede nachtrust.

Tempur. Changing the way
the world sleeps.

Door de TEMPUR® matras en het hoofdkussen slapt de rug en de wervels in een natuurlijke houding.

Verstevte matrassen en hoofdkussens veroorzaken veel druk en onnatuurlijke slaaphoudingen.

BON VOOR MEER INFORMATIE

Stuur mij gratis documentatie over het gebruik van TEMPUR® producten binnen de praktijk.

Naam/voornam(e): _____, M./v. *

Adres: _____

Postcode/plaats: _____

Tel./fax: _____

E-mail: _____

Dit is een duidelijk ingevuld, in omgekeerde richting op te sturen naar:

Tempur Benelux LLC, Antwoordnummer 2470 6710 Wil IJde,
* (conform het wettelijk voorschrift)

Filosofische aantekeningen bij de haptonomie (1)

Douwe Tiemersma

Douwe Tiemersma studeerde biologie en filosofie in Amsterdam. Hij is docent wijsgerige antropologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

De fenomenologische methode en haptonomie

Voor iemand die geen haptonomische opleiding heeft genoten en zelfs niet bij een haptonoom in de behandelkamer is geweest is het moeilijk over haptonomie te schrijven, zoals mij door de redactie is gevraagd. Toch is het niet onmogelijk, omdat de verschijnselen die in de haptonomie centraal staan universeel zijn en omdat ik op een ander wijze dan die van de haptonomie met deze verschijnselen bezig ben. Naast de algemene aandacht hiervoor in het dagelijks leven zijn er twee meer specifieke wijzen van actieve betrokkenheid: die van de filosofie en die van yoga. Juist omdat de haptonomische verschijnselen universeel zijn, is het te verwachten, dat er buiten de haptonomie zoals deze door F. Veldman en anderen is ontwikkeld kennis en vaardigheden op hetzelfde terrein aanwezig zijn. Ik denk dat het voor de betrokkenen in alle richtingen nuttig is zich niet op te sluiten in het eigen hokje, maar een open communicatie met anderen te hebben ver het gezamenlijke veld van interesse.

Wat ik in dit stuk zal bespreken is vooral de methode waarop het lichaam wordt benaderd, de wijze toegang tot de verschijnselen wordt verkregen. Het is belangrijk om hierin duidelijkheid te hebben, omdat de wijze van kijken en kennen bepalend is voor de aard van de verschijnselen. Een wetenschap zal zich bewust moeten zijn van haar kentheoretische grondslagen. In een volgend artikel zal ik de aard van de verschijnselen aan de orde stellen die door de specifieke zienswijze zichtbaar worden. Hoewel over de methode en over de aard van het lichaam en van de tastwerkelijkheid in de haptonomie vrij veel is geschreven, is het nuttig deze nog eens expliciet te bespreken. Ik schrijf dit alles vanuit de achtergrond van een promotieonderzoek dat het geleid tot een boek met de titel *Body schema and body image*. 1)

Er zijn vele wijzen waarop we het lichaam ervaren, waarnemen, kennen. Belangrijke punten van verschil tussen de diverse benaderingen zijn de afstand ten opzichte van lichaamsverschijnselen en de mate van objectivering van deze verschijnselen. In de wetenschappelijke traditie van het Westen koestert men de methode van afstand nemen en objectivering. De wetenschappelijke onderzoeker trekt zich zo veel mogelijk uit het veld van onderzoek terug om 'objectieve' gegevens te krijgen, d.w.z. zo onafhankelijk mogelijk van zichzelf als onderzoekend object. Wat onderzocht wordt verschijnt dan als een ding dat geanalyseerd kan worden. Via beschrijving en experiment worden wetmatigheden gezocht, waaraan de verschijnselen zijn onderworpen. In de humane biologie en pathologie is veel van

deze object-kennis van het lichaam verzameld. Zoals de Boer zegt: de empirisch-analytische wetenschap gaat uit van het postulaat van de analyseerbaarheid en het postulaat van de wetmatigheid. 2) Ik voeg hieraan toe: ze gaat, ten derde, uit van het postulaat van de objectiveerbaarheid.

Binnen de wetenschappen heeft men echter ook oog voor de minder afstandelijke wijze van kennen van het lichaam, zoals deze voorkomt in het dagelijks leven van mensen. Deze belangstelling betreft dan echter niet de eigen kenwijze van de onderzoeker, maar alleen die in het veld van onderzoek, bij mensen die worden onderzocht. In het gewone leven wordt het eigen lichaam meestal niet of niet sterk geobjectiveerd. Het eigen lichaam is gewoonlijk geen ding, geen object dat je hebt, want je bent ook je eigen lichaam. Het lichaam is een gevoelsmatige sfeer die tot jezelf behoort. De psychologie neemt vanuit het boven beschreven methodologische uitgangspunt deze lichamelijke als object van onderzoek. Ze reduceert daarbij deze lichamelijke tot een verzameling indrukken, tot een representatie, tot kennis of tot een attitude. In de psychologie zij allerlei tests en experimenten ontwikkeld om hierover wetenschappelijke gegevens te krijgen. In de klinische neurologie sluit men zich gedeeltelijk bij deze psychologische benadering aan, gedeeltelijk heeft men eigen methoden die op biologisch vlak liggen.

Het wetenschappelijke lichaamsschema- en lichaamsbeeld-onderzoek

Klinische neurologen doen allerlei standaardtests bij mensen et klachten over de lokalisatie van lichaamsdelen, over het wegvallen van het lichaamsgevoel (bijv. bij eenzijdige verlamming), enz. Een geblinddoekt persoon wordt bijvoorbeeld op een bepaalde plaats op het lichaam aangeraakt en hem/haar wordt gevraagd aan te geven waar de aanraking plaatsvindt. In een onderzoek worden veel opdrachjes gegeven, zoals 'Grijp je linker oor met je rechterhand'. Fouten bij het uitvoeren van deze tests geven een indicatie over storingen op psychologisch functioneel en op neurobiologisch (anatomisch, fysiologisch) terrein. Rond 1900 vroegen neurologen zich af welke functie nu eigenlijk gestoord was. Ze noemden deze de functie van het lichaamsschema. De definitie van 'lichaamsschema' liep bij verschillende auteurs echter uiteen in twee richtingen. Enerzijds was er de psychologische definitie: de halfbewuste of niet-bewuste schematische waarneming en kennis van het eigen lichaam. De bewuste representatie van het lichaam werd 'lichaamsbeeld' genoemd: 'The image of the human body means the picture of our own body which we form in our mind, that is to say the way in which the body appears to ourselves' (Paul Schilder). 3)

Anderzijds werd de term lichaamsschema neurologisch geïnterpreteerd als het neurofysiologische model van de houding van het lichaam (Henry Head). 4) Dit model is als het ware een data base waarin de afmetingen, de mogelijke houdingen en de opeenvolgende feitelijke veranderingen van de stand van de lichaamsdelen zijn opgeslagen. Het levert een 'standaard' op grond waarvan aangepaste bewegingen direct mogelijk zijn, 'just as on a taximeter the distance is presented to us already transformed into shillings and pence'. Het 'schema'-idee dat in deze context in de eerste decennia van onze eeuw opkwam, heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de latere ontwikkeling van de cognitieve en motor-control psychologie met haar schema-begrip. De definities van 'lichaamsschema'

waren en zijn echter vaak niet duidelijk. Met name de neurobiologische en psychologische aspecten in de definitie lopen vaak dooreen. Deze tweeslachtigheid wordt niet verduidelijkt, ook niet wanneer men van een nauwe verbinding tussen lichaam en geest spreekt.

Zoals boven is aangegeven is het lichaam in de psychologische benadering een verzameling indrukken een representatie of kennis van het lichaam, maar ook de affectieve houding ten opzichte van het eigen lichaam. Al deze zaken werden en worden aangeduid met 'lichaamsbeeld'. Om deze diversiteit van aspecten van het lichaamsbeeld te bestuderen werden talloze verschillende vragenlijsten, gedragstests en projec-tests (Rorschach en andere) ontwikkeld en toegepast. Deze grote verscheidenheid aan methodieken en definities in de testpsychologie en experimentele psychologie resulteerde in een onduidelijke situatie. De systematiek was ver te zoeken. Daarbij kwam nog het feit dat het onderzoek vaak onduidelijke resultaten opleverde en dat de gehanteerde methoden zwaar bekritiseerd werden.

De oorzaak van een groot deel van de onduidelijkheid zou gezocht kunnen worden in een gebrek aan wetenschappelijkheid van de neurologische en psychologische onderzoekers. Dit blijkt maar ten dele het geval te zijn. Velen gebruikten een strikte methode en goede statistische technieken. De definities en de theorie zouden verbeterd kunnen worden. Een voorstel hiertoe deed ik in het bovengenoemde boek. Maar ook dan blijken er grote moeilijkheden te zijn bij de interpretatie van de resultaten: wat is nu eigenlijk onderzocht? Wat bedoelt men nu eigenlijk met 'lichaamsbeeld'? De genoemde moeilijkheden zijn blijkbaar direct verbonden met de aard van het 'object', nl. de ervaring etc. van het eigen lichaam. Door de wetenschappelijke methode wordt deze in de tests en in de experimenten op een speciale wijze geproduceerd, een wijze die het verband tussen dat wat men is zoiets als de directe ervaring en beleving van eigen lichaam niet goed met een wetenschappelijke methode, die gekenmerkt wordt door afstandelijkheid en objectivering, te onderzoeken. Het analyseren en beschrijven van wetmatigheden lukt enigszins binnen een bepaalde lijn van onderzoek, maar als de gegevens in een ruimere context worden geplaatst blijken ze van weinig of geen betekenis te zijn. De context die ons interesseert is die van het gevoelsmatig beleven van ons lichaam in de wereld. Deze is min of meer een eenheid, die niet geanalyseerd en op verbrokkelde wijze bestudeerd kan worden (tegenover het postulaat van analyseerbaarheid). Wanneer dit beleven wordt geobjectiveerd verliezen we juist dat wat ons interesseert en is het onderzoek niet relevant (tegen het postulaat van objectificatie). Juist in het geheel van beleven is geen sprake van strikte natuurwetten: er is een speelruimte (tegen het postulaat van wetmatigheid). Zinvol wetenschappelijk onderzoek op dit terrein blijkt op grote moeilijkheden te stuiten. Dat is een van de belangrijkste redenen dat het onderzoek aan het lichaamsschema en lichaamsbeeld na een hausse in de jaren vijftig en zestig voor een groot deel is ingezakt.

Vooraf in de disciplines waarin men therapeutisch of opvoedend met de eigen lichaamservaring bezig is, heeft men niet bijzonder veel aan het wetenschappelijk onderzoek. De afstandelijkheid en objectivering sluiten niet alleen niet aan bij datgene waarvoor men interesse heeft: de niet-afstandelijke eigen ervaring, maar ook sluiten deze niet aan bij het terrein waarop men praktisch bezig

is. Het aangrijpingspunt van de therapie is juist deze levende ervaring. Objectivering vaagt deze ervaring weg. Vandaar dat de therapeuten niet de wetenschappelijke benaderingswijze volgen. Welke dan wel? Dat is niet eenvoudig te zeggen, ook, gezien de literatuur, door haptonomen niet. Misschien kan een bespreking vanuit de fenomenologie en de dialogische filosofie enige verheldering geven.

Fenomenologie en de dialogische hermeneutiek

F. Veldman spreekt op vele plaatsen in zijn boek over 'haptonomische fenomenaliteit'. 5) Deze wereld van haptonomische verschijnselen zijn voor hem het veld van onderzoek. De verschijnselen zijn blijkbaar geen objecten zoals deze er zijn voor de wetenschap met haar postulaten van objectiveerbaarheid, analyseerbaarheid en wetmatigheid. Het hele boek staat vol van beschrijvingen van deze verschijnselen. Bijvoorbeeld, de Persenus: 'De Persenus is een – ieder mens in aanleg gegeven – ontisch vermogen tot affectief psychotactiel affirmatief contact (pag. 305)'. Dit is een algemene uitspraak, vanuit een onmiddellijk waarnemend contact met de betreffende verschijnselen. De verschijnselen die zich voordoen in het contact (affectie, psychotactiliteit, affirmatie) worden in de definitie als algemene beschrijving vastgelegd en ze worden verderop in de paragraaf naukeuriger beschreven. Dezelfde methode is te vinden in het boek van T. Troost, als hij schrijft over het lichamelijke voelen, de ontmoeting. 6) Deze methode van haptonomie als 'wetenschap van de affectiviteit' en als uitgangspunt van therapie wordt traditioneel de fenomenologische genoemd. De haptonomie volgt wel een speciale fenomenologie, omdat haar uitgangspunt het intieme contact is, net als in de haptonomische therapie. Alleen in het intieme affectieve contact komen de verschijnselen naar voren. Dit lijkt een dialogische situatie. De fenomenologische methode sluit dus de methode van de dialoog in.

Special van Frans Veldman

Deze special kost als los nummer € 6,50 (incl. verzendkosten).

Bent u abonnee of wordt u abonnee dan ontvangt u deze Special éénmalig geheel gratis.

Opgave als abonnee en extra bestellingen kunt u richten aan: vanderveer.media@hetnet.nl

Het abonnementsgeld voor dit kwartaalblad is € 27,50 per jaar.

De dialoog berust net als de wetenschap op bepaalde postulaten. In het genoemde boek van de Boer worden intentionaliteit, integriteit, rationaliteit, uniciteit en authenticiteit als postulaten genoemd. Het gaat in de dialoog om het begrijpen van elkaar. De dialogische methode is daarom een zogenaamde hermeneutische. Steeds is een poging tot uitleg en begrip van wat de ander zegt: de tekst. Daarbij is de reeds aanwezige kennis van groot belang, omdat deze de context vormt, van waaruit de tekst wordt begrepen. De dialogische situatie veronderstelt mondige en rationele personen die samen zoeken naar waarheid.

De moeilijkheid met het veld van de haptonomie is, dat personen de betreffende verschijnselen als spiertonus, begrenzing etc. vaak niet onder woorden kunnen brengen en dat spreken hierover geen oplossing geeft voor de problemen op dit terrein. Was dit het geval, dan was een gesprekstherapie voldoende. Dat er met de tast en het lichaamsgevoel wordt gewerkt geeft al aan dat het model van de dialoog niet voldoet. De Boer ziet deze moeilijkheid voor de psychologie en verdedigt daarom een 'kritische psychologie', die empirisch-analytisch is met een hermeneutische component, of die hermeneutisch is met een empirisch-analytische component. Dit houdt in, dat het rationele hermeneutische begrijpen alleen wordt aangevuld met oorzakelijk verklaren wanneer het begrijpen niet mogelijk is, zoals in een coma-situatie. Waar het ons nu om te doen is, is juist het middengebied, waarin het begrijpen vanuit redenen en het verklaren vanuit oorzaken samenkomen. Het is het gebied, waarin het object-lichaam en het mentale in elkaar zijn verweven. 7) Helaas geeft De Boer daarover geen uitsluitel. Hiervoor moeten we teruggaan naar de fenomenologie.

De existentiële fenomenologie

De voor ons relevante fenomenologie is de existentiële fenomenologie, zoals Merleau-Ponty en gedeeltelijk Buytendijk en anderen hebben ontwikkeld. 8) Als methode betekent deze fenomenologie een teruggaan naar de concrete situatie van het geleefde lichaam en de geleefde wereld, een situatie die in het leven van alle dag meer voorkomt dan de wetenschappelijke benadering. Het is deze weg, terug van de wetenschappelijke interpretaties, die ook F. Veldman heeft gemaakt. Hij is vertrouwd met de fenomenologische methode, met de fenomenologische taal en met de inhoud van Merleau-Ponty's filosofie, ook al geeft hij geen uiteenzetting over zijn methode en over de fenomenologie. Wanneer de verschijnselen van het geleefde lichaam en de geleefde wereld worden beschreven zonder objectivering is dit fenomenologie. Wanneer deze beschrijving blijft bij concrete situaties en bij empirische veralgemeniseringen spreken we van een fenomenologische wetenschap. Het grootste deel van de haptonomie is daarom zo'n fenomenologische wetenschap. Voor zover verschijnselen worden beschreven, die opgaan voor alle mensen – zonder deze verschijnselen zouden we niet van mensen kunnen spreken – is de fenomenologie filosofisch. Veldman beoefent dus filosofische fenomenologie als hij zijn definities geeft, zoals de bovenvermelde definitie van 'Persensus': dit vermogen is ieder mens in aanleg gegeven.

De natuurwetenschappelijke, de haptonomische/existentieel-fenomenologische en de hermeneutische methode geven elk een door hun methode bepaald zicht op wat als de werkelijkheid van het lichaam en de wereld wordt ervaren. Iemand ken-instelling is van zeer grote invloed op dat wat zich vertoont. Of de ene beter is dan de andere is niet altijd even duidelijk. Wel kan worden gezegd dat het praktische nut van een methode het belang van zo'n methode aangeeft. Wat dit betreft is de haptonomische/existentieel-fenomenologische methode van groot belang. Een bepaald veld van onderzoek en van therapie is uitsluitend via haar toegankelijk. Omdat wij Westelingen van de 20e eeuw doordrenkt zijn met het lichaam-geest dualisme en het daarbij behorende methoden-dualisme (natuurwetenschappelijke methode – hermeneutiek) is het moeilijk een taal te vinden die op een adequate manier het veld en de praktijk in dit veld goed omschrijft. Wanneer we iets aan anderen duidelijk willen maken ten aanzien van dit veld kunnen we niet volstaan met het praten over bijvoorbeeld 'gevoel'. Om een geschikte taal, met bijbehorende theorie, te ontwikkelen lijkt een ruimere oriëntatie ook voor de haptonomie onontbeerlijk. Wat deze uiteenzetting over de methode van de haptonomie in ieder geval heeft opgeleverd is een zicht op de fenomenologie als een ruimere context, waardoor een beter begrip van de haptonomie kan ontstaan. Zeer vele wetenschapsmensen en filosofen hebben deze methode toegepast, filosofen hebben deze methode omschreven. 9) Tot de ontwikkeling van de haptonomie als zelfbewuste wetenschap is een oriëntatie op het terrein van de fenomenologie onmisbaar.

Na deze bijdrage over de methode worden een volgende keer meen inhoudelijke zaken in het veld van de haptonomie besproken. Daarna komen we terug op de relatie tussen de verschillende benaderingswijzen.

- 1) *Douwe Tiemersma, Body image and body schema. An interdisciplinary and philosophical study, Swets en Zeitlinger, Amsterdam/Lisse 1989.*
- 2) *Th. De Boer, Grondslagen van een kritische psychologie, Ambo, Baarn 1980, par. 1,2.*
- 3) *P. Schilder (1935), The image and appearance of the human body, International Universities Press, New York.*
- 4) *H. Head and G. Holmes (1911-'12), 'Sensory disturbances from cerebral lesions', Brain 34, 102-254.*
- 5) *F. Veldman (1988?), Haptonomie. Wetenschap van de affectiviteit, Bijleveld, Utrecht*
- 6) *T. Troost (1988), Het lichaam liegt nooit, Centerboek, Weesp.*
- 7) *Zie ook E. de Graaf (1990), 'Wie weet wat voelen is?' Haptonomisch Contact 1, 5-11: haptonomie heeft haar plaats tussen fysiotherapie en psychologie in, maar de aanwezige kennis op beide gebieden is verbrokkeld en impliciet en kan daarom niet zomaar worden opgeteld.*
- 8) *M. Merleau-Pontry (1945), Phénoménologie de la perception, Gallimard, Parijs.*
- 9) *Zie ook het artikel 'Wat doet aanraking' in deze aflevering, waarin wordt verwezen naar de fenomenologie en dialogische filosofie van Emmanuel Levinas.*

BESPIEGELINGEN ROND DE HAPTOPEDAGOGIE¹

Dr. Catherine GUEGUEN

Hoe kunnen we een kind helpen om zijn menselijkheid te ontplooiën, een volledig mens te worden, zijn eigenheid te bereiken? Dat waren de vragen waar het op de laatste studiedagen over de haptopedagogie om draaide. (Eigenheid “Ipseitas”: onder alle omstandigheden zichzelf zijn, zijn eigen aard ontwikkelen) .

Wanneer is iemand ‘volledig menselijk’? Misschien als hij zijn affectieve vermogens heeft ontwikkeld, zijn zielswaarden , zijn intelligentie, zijn talent om vrede te hebben met zichzelf en met anderen op goede voet te staan. Maar hoe bereikt men dat?

Ouders en pedagogen staan voor dezelfde vragen: wat is opvoeden en wat is het doel? Wat betekent het om ouder of pedagoog te zijn?

Er bestaan veel verschillende visies op de kinderjaren en de opvoeding. Sommigen zijn voorstander van totale toegeeflijkheid. Zij zijn ervan overtuigd dat ieder kind alle mogelijkheden in zich heeft om zich op natuurlijke wijze te ontwikkelen en dat de rol van de ouders zich beperkt tot het voorzien in materiële behoeften. Anderen daarentegen zijn dirigistisch. Zij gaan ervan uit dat een kind niets goeds heeft en autoritair moet worden opgevoed. En tussen die twee uitersten, de opvatting dat aan een kind alles goed is en dat het zich alleen kan ontwikkelen, en de tegenovergestelde opvatting dat een kind niets goeds in zich heeft en strenge leiding nodig heeft, zijn tal van variaties mogelijk.

De haptonomie gaat uit van de veronderstelling dat alles al in aanleg in het kind aanwezig is. Het draagt zowel goed als kwaad in zich. Het goede heeft om te groeien adequate stimuli nodig. Opvoeden betekent dus het kind begeleiden, vergezellen op zijn eigen weg. Daarbij wordt een beroep gedaan op het aangeboren goede dat ieder in zich heeft, maar dat zich alleen kan ontwikkelen als het affectief wordt bevestigd. Daarom moet men **vertrouwen** hebben in het goede dat het kind in zich heeft om dat goede te laten ontluiken. De kindertijd zou een tijd van groei moeten zijn, van vooruitgang en ontplooiing en daarbij is **affectieve bevestiging**, als bron van de libido vitalis (het vitale verlangen en plezier om het goede in zichzelf te beleven) onontbeerlijk. Daarmee kan het kind **zelfkennis** en beetje bij beetje ook **zelfbewustzijn** verwerven. Dat kan echter alleen als de volwassene bij wie het kind woont, zelf zijn affectieve vermogens heeft ontwikkeld en daar komen volgens mij de voornaamste problemen uit voort. Volwassenen die zelf geen bevestiging hebben gekregen, zullen het vaak moeilijk vinden om het kind te bevestigen. In dat geval kunnen de ouders, als ze dat willen, worden geholpen om hun affectieve vermogens te ontwikkelen.

Waardoor wordt de ontwikkeling van de mens belemmerd?

De ontwikkeling van een mens verloopt niet goed als hij blijft steken in de fase waarin overleven zijn voornaamste zorg is of als hij zich laat overheersen door existentiële angst.

Ieder mens wordt geboren met het verlangen om te overleven, om het leven te behouden. Dit verlangen is bepalend voor een deel van ons gedrag en vormt de sleutel om dat gedrag te begrijpen. Deze kracht, deze levensdrang wordt de **vis vitalis** genoemd. Het is een biologische kracht die eigen is aan het lichamelijke en waar men zich niet van bewust is, behalve in tijden van gevaar. Wanneer de mens niet meer kan of niet meer wil leven, zal de vis vitalis alles doen om het biologische leven in stand te houden, onafhankelijk van de wens en de wilskracht van het individu. Het leven wil leven, koste wat kost overleven, zelfs ten koste van de ander. Men blijft in leven, maar weet niet hoe te leven, er wordt slechts onderscheid gemaakt tussen wat levensreddend of -bedreigend is. Wanneer iemand in dat overleven blijft steken, kan hij zich natuurlijk niet ontplooiën, zich zelf zijn. Dat is het verschil tussen bestaan en zijn.

Iemands ontplooiing zou ook door **existentiële angst** kunnen worden geremd. Deze angst kan overweldigend zijn, het verstand overheersen en het iemand onmogelijk maken zichzelf te zijn. Hij weet dan niet meer hoe hij moet leven en hoe hij het leven zin moet geven. Deze levensangst bestaat in ieder wezen en vindt zijn oorsprong in onze fylogenetische geschiedenis, uit de tijd dat onze voorouders nog voortdurend op hun 'qui-vive' moesten zijn.

De levensangst is dus inherent aan het levensbehoud. Het aanbod van voldoende geborgenheid en affectieve veiligheid, eerst in de moederschoot en daarna tijdens de kindertijd, kan deze levensangst verzachten. De vitale intentionaliteit kan de levensangst eveneens doen afnemen wanneer de persoon erin slaagt zijn eigen leven zin te geven: *"Ik wil iets van mijn leven maken dat past bij mijn diepste wezen, mijn essentie."*

Wanneer deze angst overheerst bij een volwassene en het hem onmogelijk maakt om zichzelf te zijn, betekent dat vaak dat hij zich niet veilig genoeg heeft gevoeld, eerst in de moederschoot en daarna tijdens zijn kindertijd.

Wanneer iemand daarentegen genoeg affectieve bevestiging heeft gekregen, voelt hij zich van binnenuit veilig en ervaart hij de buitenwereld niet als een bedreiging. Hij kan zijn eigen plaats innemen en ook plaats maken voor de ander: hij is in staat in gemeenschap met anderen te leven. De libido vitalis (verlangen en plezier om te leven) komt dan tot uitdrukking. De persoon wordt zich bewust van zijn behoefte de lust te beleven.

De lust-beleving in al zijn dimensies, de bevrediging van de vitale verlangens en delectatio, is essentieel om zichzelf te worden en het Zelf te bereiken dat zich later kan ontwikkelen tot de eigenheid.

Affectieve bevestiging

Om een volwaardig mens te worden, heeft het kind dus allereerst affectieve bevestiging nodig, in de moederschoot en na de geboorte.

Deze **affectieve bevestiging** zal bijdragen aan de ontplooiing van het kind door het een gevoelservaring te geven van het goede, van veiligheid, welzijn, zelfvertrouwen, het plezier om te Zijn (*libido vitalis*): de levens-lust. Het zal zich gaandeweg met plezier als goed ervaren en daardoor zijn eigen affectieve capaciteiten kunnen ontwikkelen, in staat zijn anderen te ontmoeten, een affectief leven te hebben, dat wil zeggen in staat zijn van anderen te houden en liefde van anderen te ontvangen. Deze affectieve capaciteiten heeft ieder kind in aanleg, maar zij ontwikkelen zich alleen als het kind wordt bevestigd, als het goede in het kind wordt gewekt en naar buiten gebracht.

De affectieve bevestiging is essentieel. Zij vormt de basis voor iedere vorm van ontplooiing. Door zichzelf te ervaren als goed of mogelijk goed is men in staat zelfkennis en zelfbewustzijn te ontwikkelen, en vervolgens het goede in de ander te herkennen, de ander te bevestigen en van hem te houden. Als het kind niet wordt bevestigd in het goede dat het vertegenwoordigt, ervaart het zichzelf niet als goed, kan het een slecht zelfbeeld hebben en moeilijkheden hebben om te onderscheiden wat goed en wat slecht voor hem is. Het kind zal dan in verwarring leven, zonder onderscheidingsvermogen, zonder zijn affectieve capaciteiten te hebben ontwikkeld en zonder in staat te zijn het goede in de ander te herkennen, hetgeen ernstige relationele problemen tot gevolg kan hebben.

De overgang van de egocentrische fase naar socialisatie, een wezenlijke stap in de ontwikkeling van de mens

In de moederschoot leeft het kind werkelijk samen met de moeder, in een pseudo-symbiose. Moeder en kind leven samen en zijn onderling afhankelijk. Vlak na de geboorte leven zij nog steeds samen, waarbij sprake is van een sterke afhankelijkheid. Geleidelijk moet de autonomie van het kind worden bevorderd, zodat het zichzelf kan ontdekken.

Het kind ervaart zichzelf eerst als het centrum van de wereld. De externe representerende wereld (wereld van de relatie tot de anderen) is uitsluitend gericht op het kind zelf. Vervolgens leert het geleidelijk dat het niet het enige wezen op de wereld is en dat iedereen recht heeft op zijn eigen plek.

Het kind moet dus de stap maken van de egocentrische fase naar socialisatie. Dat betekent zich openstellen voor de ander, zich rekenschap geven van de ander, hem zijn eigen plek geven, rekening houden met zijn gevoelens, kunnen leven, uitwisselen en delen met de anderen en plezier beleven aan hun gezelschap.

Doordat er van het kind wordt gehouden, doordat het innerlijke zekerheid verkrijgt en zijn eigen affectiviteit ontwikkelt, zal het kind in staat zijn de anderen werkelijk te ontmoeten, niet langer egocentrisch te leven en lief te hebben. Socialisatie betekent rekening houden met de gevoelens van de ander, voelen wat er bij de ander gebeurt en wederkerigheid ervaren. De eerste stap is het kind te leren om rekening te houden met de ander en die ruimte te geven. Frans VELDMAN heeft zich bij zijn beschrijving van de ontwikkelingsstadia van het kind laten inspireren door het gedachtegoed uit de Griekse Oudheid en deze aangepast aan de fenomenaliteit van de haptonomie.

Hij onderscheidt **drie fases in de ontwikkeling van het kind:**

- De eerste fundamentele fase betreft het gevoel, het emotionele en affectieve leven.
- De tweede fase is die van het kenvermogen en van het leren.
- Tijdens de derde fase ontwikkelt zich het denkvermogen en wordt creativiteit mogelijk.

1 – De ‘thymose’ of het affectieve leven. De *thymose* is de fundamentele fase van de ontwikkeling van het gevoelsleven en de affectiviteit van het kind. Hij berust op de belevingen, de zinnelijke, zintuiglijke ervaringen die het mogelijk maken aangename ervaringen te onderscheiden van onaangename ervaringen en het vitaal goed van het vitaal kwaad. Het kan hierbij gaan om belevingen van welzijn, vreugde of plezier, maar ook van teleurstelling, frustratie of verdriet. Zulke belevingen kunnen, als zij existentieel zijn, diepe sporen achterlaten, negatieve of positieve engrammen. Zij worden dan verinnerlijkt als representaties in de interne representerende wereld en zijn bepalend voor het persoonlijke wereldbeeld. Deze zintuiglijke, zinnelijke ervaringen die het kind opdoet, de beleving van wat aangenaam is en wat niet, vormen het voetstuk waarop het affectieve leven en het vermogen om te proeven, om al dan niet te voelen wat goed en mooi is, zich ontwikkelen.

Al tijdens de zwangerschap, tijdens momenten van uitnodiging, ontmoeting, spel en plezier tussen de ouders en het kind ontstaan er lust-ervaringen. Deze lust-belevingen gaan door na de geboorte tijdens bevoorrechte momenten van teder huid-op-huid contact, tijdens spelletjes waarbij het kind wordt uitgedaagd en de wederzijdse liefde tussen de ouders en het kind volledig en in alle vreugde tot uitdrukking komt.

De *thymose* betreft dus het affectieve leven, het gevoelsleven; zij duurt en manifesteert zich het hele leven lang. Het is het verlangen om goedheid, geluk, *lust* te beleven.

2 – De tweede ontwikkelingsfase is de ‘**eidese**’, **de fase van kennen en leren**. Het is de fase waarin het kind leert en de kennis verkrijgt die nodig is om de wereld om ons heen te begrijpen. Tijdens deze fase spelen twee levenskrachten een rol: de vis cognitiva, de drang, het verlangen om te kennen, te leren, en de vis intellectiva, de drang, het verlangen om te begrijpen. Alles wat het kind tijdens deze cognitieve periode leert, wordt opgeslagen, verinnerlijkt en in het geheugen geprent dankzij de opname door het intellect. De opname door

het intellect verinnerlijkt de doorgemaakte ervaringen en transformeert ze tot kennis. Deze verinnerlijking kan tot ontwikkeling komen tijdens de bevestigende ervaringen.

3 – De derde ontwikkelingsfase is de ‘**noese**’, de fase van het denken, van bespiegeling en reflectie. Het kind krijgt gaandeweg de beschikking over zijn intelligentie, zijn aangeboren talenten. Om zich te ontwikkelen, zal het gebruik moeten maken van de *vis aestimativa*, het vermogen om onderscheid te maken en te waarderen. Dit vermogen is onlosmakelijk verbonden met de *vis cogitativa*, het vermogen om te denken, te overdenken, te beschouwen en te creëren. Het kind zal dus allereerst moeten leren in te schatten wat goed of slecht is voor hem en voor de ander, vervolgens zal het onderscheid kunnen maken en door dieper na te denken zal het ook keuzes kunnen maken. Het kind zal zo het vermogen ontwikkelen om zijn intelligentie te gebruiken, om diep na te denken over wat het is, over zijn handelen en over de zin die het zijn eigen leven kan geven.

Het denkende leven is creatief. Zonder *noese*, kan men onmogelijk tot een *bewust esthetisch onderscheidingsvermogen* komen. Het is de basis van het geweten.

Wanneer de *thymose* zich niet volledig ontwikkelt, zullen de *eidese* en de *noese* moeilijk verlopen. De *thymose* is dus essentieel. Zij vormt de basis voor elke harmonieuze ontwikkeling.

De zelfkennis en het zelfbewust zijn

We zien dus dat de ontwikkeling van het **affectieve leven** kan worden beschouwd als de basis voor de ontplooiing van het kind. Hiermee wordt het voor het kind mogelijk om onder begeleiding van de volwassene de weg te volgen naar **zelfkennis** en vervolgens stap voor stap naar **zelfbewust zijn**.

De **zelfkennis** vormt de eerste stap. De haptonomische benadering kan het kind helpen om zijn eigen weg te vinden, zijn **authenticiteit**, om in zichzelf de bronnen te ontdekken waar het over beschikt, dus om te weten wie het is en welke zielswaarden, welk potentieel, welke rijkdommen, gaven en talenten er in hem schuilen.

De ouders moeten het kind dan ook al heel vroeg voorgaan en begeleiden op de weg naar **zelfkennis** en **zelfrespect**. Hoe kan men een kind helpen zichzelf te worden, te ontdekken wat het in zich heeft, zijn authenticiteit te vinden? Het kind is de nakomeling van twee genetisch verschillende families. Het ondergaat tal van invloeden: historische, sociale, culturele, die van de omgeving, enzovoorts. Het draagt een omvangrijke genetische bagage met zich mee, goede en soms ook slechte potentialiteiten, die onder invloed van tal van factoren al dan niet tot uitdrukking zullen komen. Bij aanvang van het leven bestaat het kind uit niets anders dan potentialiteiten en voor de ontwikkeling van het goede in hem is het afhankelijk van wat hem wordt geboden. Zonder adequate vitale uitdagingen blijft het kind als een braakliggend terrein.

Geleidelijk ontdekken de ouders hun kind, ze bekijken het met een tedere blik en

luisteren aandachtig en liefdevol. Zo kan het kind zijn eigen aard, zijn specificiteit en zijn typologische gedrag laten zien.

Geen mens is hetzelfde en de aanleg en de smaak van de een kan sterk verschillen van die van de ander. Er zijn mensen die bijzonder gevoelig zijn voor muziek, voor geluiden, ritme, melodie; anderen zijn visueel ingesteld en worden aangetrokken door beelden, vormen, de schilderkunst, de beeldhouwkunst; weer anderen hebben belangstelling voor beweging, dans, sport; sommigen houden van aanraking, zijn zintuiglijk ingesteld, anderen houden van taal, iets onder woorden brengen, schrijven, alles wat met linguïstiek te maken heeft ...

Het is dan ook erg belangrijk om de typologie van het kind te achterhalen. Is het meer visueel, auditief of motorisch ingesteld? Wordt het meer aangetrokken door het zintuiglijke, de tastzin of linguïstiek? Is het meer gericht op morfemen, grafemen of fonemen? Enzovoorts, enzovoorts.

Het erkennen van de typologie van het kind vormt een essentiële affectieve bevestiging van zijn Zijn.

Al in het eerste levensjaar kan het kind bijvoorbeeld laten zien dat het van muziek houdt, er door wordt aangetrokken. Een aandachtige, liefhebbende ouder zal die voorliefde voor muziek herkennen, dat tegen het kind zeggen, het hem laten merken, waardoor het zich in zijn Zijn bevestigd voelt. Als het kind daarentegen geen volwassenen om zich heen heeft die goed genoeg luisteren, als zijn voorliefde voor muziek niet wordt herkend, zal een deel van hem zich ontkend voelen, hetgeen een aantasting betekent van wat hij is. Tijdens de eerste levensjaren is het kind in afwachting van een volwassene die het bevestigt in wat het is, in zijn eigen aard, zijn originaliteit. Met steun van de volwassene kan het zijn eigen Zijn, gaven en talenten in vertrouwen ontwikkelen.

Met de haptonomie wordt een affectieve relatie ontwikkeld die geborgenheid en zekerheid biedt en vertrouwen opbouwt door dat wat specifiek is voor het kind te bevestigen. Het respecteren en bevestigen van wat er is, vormt de kern van een echte liefdesrelatie. Hierdoor wordt het kind in staat gesteld zijn authenticiteit te beleven. Het kan het goede in zichzelf ontplooiën en zichzelf trouw zijn.

Een ander fascinerend element in de opvoeding van een kind is het helpen om zijn emoties, zijn gevoelens te uiten als het iets meemaakt, iets leert, ontdekt, als het wordt geconfronteerd met nieuwe **uitdagingen**.

Dit appel aan wat het kind ondervindt, aan **de ontwikkeling van zijn innerlijk leven, zijn thymos, zijn gevoelens en affectiviteit**, wijst het de weg tijdens het lange traject naar zelfkennis.

Een van de specifieke elementen van de *haptonomie* is het **nabije, intieme, liefdevolle, respectvolle thymotactiele contact** tussen de volwassene en het kind terwijl het leert en de wereld ontdekt. Vervolgens appelleert de volwassene aan de gewaarwordingen van het kind tijdens deze gezamenlijke leerervaring.

De ervaring, de gewaarwording biedt ons de mogelijkheid werkelijk kennis op te doen.

De *cognitieve* ervaring is in het begin van het leven in het geheel niet bewust. De zuigeling is zich niet bewust van zijn zinnelijke, zintuiglijke, emotionele waarnemingen. Geleidelijk aan beseft hij wat aangenaam voor hem is, wat hem bevalt.

Tijdens de **fases van het leren, van de cognitie**, zou men dus om te beginnen een beroep moeten doen op het **waarderingsvermogen** (*de vis aestimativa*, die in staat stelt te beoordelen, te onderscheiden). “*Houd je hiervan? Vind je dat leuk? Hoe is dit? Wat voel je? Is dit goed voor je? Wat betekent dat voor je? Is het mooi?*”

In het eerste levensjaar zal het kind antwoorden met zijn haptomimiek, die zijn gevoelens, emoties weergeeft. Later, als het groter wordt, zullen zijn woorden steeds nauwkeuriger weergeven wat het ondervindt en de haptomimiek aanvullen.

Voor de pedagoog is het essentieel om te begrijpen wat de kinderen doormaken tijdens hun leerervaringen, wat hen beweegt, wat hen aangrijpt, wat ze ondervinden. Dat is de **thymesthesie**: het haptische vermogen dat specifiek is voor de haptonomie, het happerceptieve vermogen om de emoties, gevoelens en zielenroerselen van de ander aan te voelen. Hoe meer men affectief contact heeft met de ander, openstaat voor de ander en naar hem luistert, hoe beter de thymesthesie zich ontwikkelt.

Het kind verkent de wereld dus samen met de volwassene terwijl ze een affectief contact hebben en blij zijn samen iets te delen en te ontdekken. Het experimenteert bijvoorbeeld met de verschillende gewaarwordingen van een voorwerp, zoals het gewicht, de vorm, de structuur, de kleur, de schoonheid. Het **spelende leren in combinatie met de affectieve relatie** is een bron van plezier en van geluk voor het kind en voor de volwassene. Samen beleven zij goedheid. Het kind leert te voelen, observeren en met zijn tastzin waar te nemen wat voor hem aangenaam is. Het ontwikkelt ook zijn haptische zintuigen: de *assensus* en de *circumsensus*.

Hetzelfde geldt voor de muziek. Dat betekent de tijd nemen om bijvoorbeeld op een liefdevolle en vrolijke manier samen met het kind te luisteren, het tijdens een nabij affectief contact, de prox-intimiteit, allereerst te laten delen in klanken, dan een liedje te zingen, te spelen met klanken, melodieën, ritmes en instrumenten. Het gaat erom een gevoel van veiligheid en vertrouwen te creëren en plezier te hebben met het kind.

Wanneer men tijdens het leerproces een beroep doet op het waarderingsvermogen van het kind: “*Houd je hiervan? Is dit goed voor je?*” kunnen de rede en het begrip sneller hun intrede doen. Het kind heeft een ervaring die het doet nadenken en met zichzelf confronteert en zal die ervaringen verinnerlijken in zijn interne representerende wereld. Dat helpt het geleidelijk zichzelf te leren kennen en te groeien. Het kind zal weten waar het van houdt, zal onderscheid kunnen maken tussen wat bij hem past en wat niet, waar het zich prettig of onprettig bij voelt en wat goed voor hem is.

Het goede kunnen kiezen voor onszelf (dat evolueert naarmate we zelf rijper worden), betekent trouw zijn aan wat wij in aanleg in ons hebben. Als men het kind daarentegen niet helpt om te begrijpen wat er aan de hand is tijdens een bepaalde ervaring, als men het niet helpt om na

te denken over wat het meemaakt, zal het de ervaring niet kunnen verinnerlijken op grond van een juiste inschatting, zal het zijn onderscheidingsvermogen niet benutten en de gebeurtenis vaak als iets naars ervaren.

Het zelfbewust zijn

De tweede stap, het begeleiden van het kind naar het **zelfbewust zijn**, is zeer belangrijk. Het ontwikkelt zelfverantwoordelijkheid, voelt zich verantwoordelijk voor zijn eigen handelen en weet te onderscheiden wat goed of slecht is voor hem en voor de ander.

De zelfbewuste mens heeft een **geweten of bewust esthetisch onderscheidingsvermogen** ontwikkeld: *“Is wat ik doe goed of niet? Kan ik de verantwoordelijkheid voor wat ik doe en de consequenties van mijn handelen aanvaarden?”*

Wanneer de ouders hun kind zijn gang laten gaan, zonder iets te zeggen, zonder in te grijpen (als ze er bijvoorbeeld niets van zeggen als het slaat, bijt, krabt, schreeuwt, over de grond rolt of door een bloembed loopt...), betekent dat impliciet: *“Je kunt met je leven doen wat je wilt, zonder na te denken, zonder verantwoordelijk te zijn voor je handelen. Je hoeft geen rekening te houden met andere mensen en de wereld om je heen”*. In dat geval vervult de volwassene zijn rol als gids niet meer. Leven is dan niet hetzelfde als zich ontwikkelen, zich ontplooiën. Het kind zal een slecht beeld van zichzelf hebben, zichzelf als slecht ervaren en zich ook zo gedragen.

Het is zeer belangrijk om een beroep te doen op de intelligentie van het kind, op zijn rede, begrip, onderscheidingsvermogen en verantwoordelijkheid in relatie tot zijn daden en de verhouding met anderen: *“Wat betekent wat je nu doet voor jezelf en voor de anderen? Waarom doe je het? Wat levert het je op? Wat betekenen je relaties met anderen voor je? Doet dat je goed? Geeft het je een gevoel van welbehagen of plezier? Denk je dat je de anderen hiermee een gevoel van welbehagen en plezier schenkt? Hoe denk je hierover?”*

De zin van iedere opvoeding is het kind dingen te laten ervaren waar het over nadenkt, die het confronteren met zichzelf, zodat het zelf een oplossing vindt die het helpt op te groeien. Daarbij is het essentieel het kind het goede te laten ervaren, want de beleving van het goede maakt zelfbewust. *“Wanneer ik het goede beleef, voel ik me goed”*.

Het welzijn van ieder mens is verbonden met de ervaringen waarbij hij zijn eigen goedheid bewust heeft beleefd.

Door aan te sturen op deze reflectie, deze confrontatie, doet men een beroep op de authenticiteit en het onderscheidingsvermogen van het kind. Hierdoor kan het verinnerlijken wat het beleefd en geleidelijk een positief beeld van zichzelf vormen. Daarna ontwikkelt zich beetje bij beetje een gevoel van zelfverantwoordelijkheid gevuld door een bewust geweten. Het kind zal zich verantwoordelijk voelen voor zijn eigen handelen en zijn relaties met anderen. Het zal een zelfbewust wezen zijn.

Het kind leert dus zichzelf te kennen, te ontdekken aan de hand van wat het meemaakt, of dat nu in de affectieve aanwezigheid van een volwassene is of alleen. Het gaat erom dat het kind wordt gestimuleerd erover na te denken en zich bewust te worden van zijn ervaringen. Het maakt dus de stap van ervaring naar beleving, en daarna naar begrip en *denkvermogen*.

Tijdens dit proces van zelfontplooiing krijgt het kind gaandeweg de beschikking over zijn intelligentie, zijn talenten en vormt het zich een mening over het goede, het mooie en het kwade waar het mee wordt geconfronteerd. Het moet onderscheid maken, kiezen, nadenken over de zin van het leven, en vooral over **de zin van zijn eigen leven**. Het is heel belangrijk dat het, meestal zo tegen het eind van de adolescentie, maar soms ook veel later, kan antwoorden op deze essentiële vraag: *“Waarom leef ik en welke zin geef ik aan mijn eigen leven?”*

De ontwikkeling van een bevestigd mens

Hoewel we niet mogen vergeten dat er grote individuele verschillen in ontwikkeling kunnen bestaan, zou een goed bevestigd kind, dat innerlijke zekerheid voelt, de hierna beschreven **evolutie** kunnen doormaken.

Wat doet de mens, als hij op de wereld is gezet, om te overleven en leven? In de ideale situatie verandert hij binnen enkele jaren van iemand die totaal afhankelijk is van de volwassenen om hem heen in een vrij, autonoom, zelfverantwoordelijk mens dat zichzelf kent, bewust leeft en echte relaties weet op te bouwen met de anderen.

Frans VELDMAN zegt dat ieder mens, meteen bij het begin van zijn leven, beschikt over een **niet bewust weten** dat het hem mogelijk maakt om te reageren en om te gaan met de uitdagingen van het leven.

Het kind leert de wereld om zich heen kennen. Al in de moederschoot is het bezig te leren, maar niet bewust. Door zijn ervaringen doet het **kennis** op die nog niet bewust is. Het leert op empirische wijze, tijdens ervaringen die sporen achter laten in zijn geheugen als beelden in zijn interne representerende wereld.

Daarna ontwikkelt het een **deels bewuste kennis**, het leert om te overleven, het verkent de wereld om zekerheid te vinden, het doorloopt een cognitief proces. Vervolgens begint een lang proces naar **zelfkennis**. De ander bestaat, hij wordt herkend. Het is het allereerste begin van socialisatie.

Dan kan het kind **zelfbewust worden**: ik ben me bewust dat ik er ben met de anderen. Deze perceptie wordt een innerlijk gevoel. Ik heb het geïntegreerd in mijn interne representerende wereld. Dit is kennis in combinatie met begrip.

Zo ontstaat geleidelijk de basis voor het esthetisch onderscheiden: *“Is deze ervaring goed voor mij of niet?”*

Wanneer het kind vijf of zes jaar oud is, kan het beschikken over **het esthetisch onderscheid, het geweten**: *“Is wat ik doe goed of slecht?”*

Vanaf vier, vijf jaar tot zeven jaar beleeft het kind de **ontdekking van het eigen lichaam**

en dat van de ander, het lichamelijke verschil tussen meisjes en jongens. Het ontdekt dus het **lichamelijke** en daarna geleidelijk de **bezielde lichamelijke** in de affectieve ontmoeting met de ander.

Over het algemeen is het kind tot het zesde, zevende levensjaar **zelfgericht**, **egocentrisch**. Het kan niet echt een redelijke relatie met de ander onderhouden.

De leeftijd tussen zes, zeven jaar en tien, twaalf jaar is de fase van de prepuberteit. Het kind begint een socialisatieproces, het kan rekening houden met de gevoelens van de ander. Het leert zijn eigen gaven, talenten en capaciteiten kennen.

Het wordt een **zelfbewust wezen**. De persoon, met een gevoel van zelfverantwoordelijkheid, bewustzijn en het vermogen in te schatten wat goed of slecht is voor hemzelf en voor anderen, komt tot ontwikkeling.

Zodra het Zelf tot uitdrukking kan komen bij de adolescent, tussen veertien en zeventien jaar, kan hij een persoon worden in de haptonomische zin van het woord. "Een persoon is een waardig, onafhankelijk, autonoom, met rede begaafd menselijk wezen, dat bewust, rationeel en verantwoordelijk handelt, dat wil zeggen dat weet dat het verantwoordelijk is voor zijn eigen daden.

Tegenover anderen gedraagt hij zich zelfbewust en in overeenstemming met zijn eigen authenticiteit en hij aanvaardt de consequenties van zijn handelen zonder bedenkingen." (F. VELDMAN). Het bereiken van het Zelf en, haptonomisch beschouwd, een persoon worden op die leeftijd is nog steeds niet erg frequent.

Tijdens de laatste fase kan de persoon als volwassene gaandeweg rijpen naar **eigenheid** "*ipseitas*", ontogenetische, vitale ontplooiing, oftewel de zelfverwezenlijking. De persoon blijft onder alle omstandigheden zichzelf. Hij kan er zijn, met en voor de ander. Hij kent zijn gaven, talenten, capaciteiten, zijn zwakke plekken en zijn grenzen. Hij kent zichzelf en kan zich representeren naar zijn aard en wezen.

Een kind opvoeden kan een immens plezier zijn als er een relatie van wederkerig vertrouwen wordt opgebouwd, als men het goede in het kind kan erkennen en bevestigen, als men het verlangen en het plezier van het kind om te leven en te groeien ondersteunt.

In dat geval ontplooit het kind zich en komt voor onze ogen tot bloei. Het brengt ons in verrukking, toont zijn vaak onvermoede gaven en talenten en bouwt zelf aan zijn eigen toekomst. Het geeft richting, zin en inhoud aan het eigen leven en staat open voor anderen en de wereld om hem heen. Het is in staat zijn eigen weg te banen en te volgen. Het is in staat van zichzelf te houden en van anderen en liefde van anderen te ontvangen. En dat is toch de weg naar het geluk!

Januari 2003

Noten:

1. *Dr. GUEGUEN is kinderarts, haptopsychagogue verbonden aan het “Hôpital Britannique” te Parijs, als hoofd van de pédiatrie. Zij is lid van het Wetenschappelijk College van het International Centrum tot Onderzoek en Ontwikkeling der Haptonomie. (C.I.R.D.H. te OMS, Frankrijk).*
2. *Dit artikel is mede gebaseerd op de kennis die ik heb verworven tijdens de recente door F. VELDMAN gegeven studiedagen over haptopedagogie. Ik dank hem voor zijn toestemming om hier een aantal begrippen te presenteren die hij zelf nog niet heeft gepubliceerd, met name die met betrekking tot de ontwikkeling van het jonge kind in drie fasen (thymose, eidese en noese).*
3. *Streven naar het goede en rechtmatige.*
4. *De lust: heel oud begrip, al gebruikt door PLATO en ARISTOTELES. De lust betekent hier: de delectatio, het diepste geluk, de bevrediging van de vitale verlangens.*
5. *Thymos: zetel van het gevoel en het affectieve leven.*
6. *Ipse (lat.): Zelf. Ipseitas = volkomen zich zelf-zijn.*

'Behandel ieder mens als vriend'

In Filosofie Magazine, maart 2005, staat een mooi stukje naar aanleiding van het afscheid van Henk Manschot als hoogleraar ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek. 'We zitten allemaal in hetzelfde schuitje en zullen moeten samenwerken. Vriendschap is daarbij de basis voor de samenleving,' stelt hij. Zijn ideaal van vriendschap blijkt gebaseerd op de commune van Zeno, de Stoa, die ten tijde van de Griekse stadstaat rond 300 v.Chr. door de allochtoon Zeno gesticht werd als verzetsdaad tegen de uitsluiting van buitenstaanders/buitenlanders in die stadstaat. Zijn kosmopolitische levenskunst was gebaseerd op twee principes: ieder mens heeft een unieke waarde en alle mensen zijn deelgenoot aan de wereldomvattende gemeenschap van de mensheid'. 'Wanneer wij ieder mens behandelen als vriend, brengt dit het beste in onszelf en in anderen naar boven.' 'Vriendschap hoeft dus niet voorbehouden te zijn aan een select groepje gelijkgezinden of mensen uit eenzelfde land of cultuur'... 'Door andere mensen te benaderen vanuit een begrip van vriendschap kan een zekere verbondenheid ontstaan – een verbondenheid die voorafgaat aan het beschermen van rechten.'

In plaats dat westerse burgers zich steeds meer afsluiten voor de rest van de wereld zullen de grensoverschrijdende problemen van milieu, overbevolking en toenemende economische en politieke complexiteit ons dwingen grenzen en uitsluiting anders te gaan bekijken. (Grensoverschrijdende) vriendschap kan de basis zijn voor een betere samenwerking in moeilijke omstandigheden.

Zie www.uvh.nl De nieuwe commune van Zeno, over Humanistiek, vriendschap en wereldburgerschap.

www.educare.nl

Op www.educare.nl vindt u bij de top-tien artikelen een stukje Het ontwikkelen van een warm hart door Marieke van Leijen. Zij verwijst daarin niet alleen naar de Dalai Lama, aangaande affectiviteit, maar ook naar de kinderarts William Sears uit de USA die voor ouders manieren vond om een druk bezet leven enerzijds te combineren met de behoeften van baby's en (kleine)kinderen anderzijds. Attachment Parenting (Hechtend ouderschap) noemde hij deze methode. Hij hanteert de volgende onderwijsdoelen: ken je kind, help je kind zich goed te voelen en goed ouderschap. Hij geeft ouders de instrumenten in handen om maximale koestering en genegenheid te geven aan hun kind. Hij hanteert vijf handvatten voor hechting (verkort):

1. Maak zo snel mogelijk na de geboorte contact met je baby. Wordt dit contact om medische redenen verbroken, probeer dit dan te herstellen zodra dat kan.
2. Luister naar de signalen van je kind en reageer.
3. Geef zolang mogelijk borstvoeding
4. Draag je kind zoveel mogelijk.

5. Slaap samen met je kind.

6. Leer je kind empathie door positief in te grijpen en geen agressie te gebruiken.

In navolging van Sears is in 1994 in de USA de stichting Attachment Parenting International (API) opgericht, in Nederland bekend als Natuurlijk Ouderschap.

Mia van Luttervelt

**Ad Verbrugge :Tijd van Onbehagen, filosofische essays over een cultuur op drift
uitgeverij SUN, Amsterdam 2004 (ISBN 90 5875 129 5) prijs: euro 19,90**

Ad Verbrugge beschrijft in verschillende essays de crisis waarin onze samenleving terecht is gekomen. We leven in een samenleving waarin het individuele belang voorop staat.

Het ik is de maat van alle dingen en de ander telt alleen in zover ik hem kan gebruiken of misbruiken. Hierdoor verdwijnt het cement uit de samenleving. Hij pleit dan ook voor een samenleving waarbij het belang van de ander de maat is, die telt.

Een samenleving waarbij de ethiek ons handelen bepaalt.

We vinden hier benadrukt wat de haptonomische benadering ons laat ervaren.

Namelijk dat de wijze, waarop we met elkaar omgaan onze kwetsbaarheid bepaalt.

Een respectvolle omgang vermindert de kwetsbaarheid en een niet respectvolle omgang, dus een omgang waarbij de ander een mogelijke bedreiging representeert, verhoogt de kwetsbaarheid.

Het is het waarmaken van de respectvolle omgang als levenswijze (ethos) die aan de basis staat van een samenleving waar mensen zich thuis kunnen voelen en gelukkig kunnen zijn.

Daarom vind ik dit boek een absolute must.

door Wim Laumans

Wilt u meedoen?

Één van onze doelstellingen is een platform te zijn voor De Haptonomie. Een écht Haptonomisch Contact tussen schrijvers, lezers en redactie.

Uw bijdragen zijn dus meer dan welkom.

Wim Laumans

hoofdredacteur@haptonomischcontact.nl

Mia van Lutervelt

eindredacteur@haptonomischcontact.nl

**Wilt u uw bijdragen vóór
30 april a.s. inzenden?**

Een inleiding in de haptonomie

Over kleine dingen

Auteur: drs. T.A.C.M. Gerritse

De hoofdschotel van dit boek is het presenteren van de haptonomie als geheel van inzichten. Het uiteindelijke doel is om de haptonomische inzichten daadwerkelijk toe te passen in uw praktijk van zorg en hulpverlening. Een scala van toepassingen komt aan de orde, zoals de haptotherapie, haptonomische begeleiding bij zwangerschap en bevalling en kinesionomie.

De auteur koos in dit boek voor een vijfdeling: een oriënterend deel met theoretische achtergronden en uitgangspunten, de menselijke lichamenlijkheid, het menselijk gevoelsleven, het hart van de haptonomie en tenslotte de toepasbaarheid en toepassingen van de haptonomie.

Dorus Gerritse gaf o.a. colleges in wijsgerige antropologie, heeft tientallen publicaties over haptonomie op zijn naam staan en gaf samen met haptotherapeut Ted Troost gastcolleges.

Haptonomische
inzichten
daadwerkelijk
toepassen!

Over kleine dingen
Een inleiding in de haptonomie

ISBN 90 352 2540 6 /
2e druk / 2002 / 352 blz. /

€ 29,50

JA, stuur mij

_____ ex. *Over kleine dingen* / ISBN 90 352 2540 6 / à € 29,50

Organisatie: _____

T.a.v. dhr./ mw.: _____

Adres: _____

Postcode/plaats: _____

Telefoon: _____

Datum: _____ Handtekening: _____

Stuur (een kopie van) de antwoordstrook in een envelop zonder postzegel naar: Elsevier Gezondheidszorg, Afdeling Marketing, Antwoordnummer 2594, 3600 VB Maarssen, Telefoon: 0314 358 358, Fax: 0346 577 950, gezondheidszorg@reedbusiness.nl, www.elseviergezondheidszorg.nl

Elsevier Gezondheidszorg is een onderdeel van Reed Business Information.

Geldig tot 31/12/2003. Prijzen boeken incl. BTW en excl. verzendkosten. Prijswijzigingen voorbehouden. Boeken zijn ook verkrijgbaar in de boekhandel. Statutair gevestigd te Amsterdam. Op alle aanbiedingen, offertes en overeenkomsten zijn van toepassing de algemene voorwaarden die zijn gedeponeerd bij de KvK in Amsterdam. Handelsregister Amsterdam 33.293.475. Uw opgegeven gegevens kunnen worden gebruikt voor het toezenden van informatie en/of speciale aanbiedingen door Reed Business Information en speciaal geselecteerde bedrijven. Indien u hiertegen bezwaar heeft, stuurt u een brief naar Reed Business Information, t.a.v. Adresregistratie, Postbus 808, 7000 AV Doetinchem.

Haptonomisch Contact

De Otter 29 • 7414 HZ Deventer • www.haptonomischcontact.nl